

An Analysis of Ferdowsi's Shahnameh as a Historical–Literary Source for the Protection of Cultural Heritage in Wartime

Dariush Zolfaghari¹

1. Assistant Professor, Persian Language and Literature, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran
Email: d.zolfaghari@richt.ir

Article Info

 <https://doi.org/10.61882/Athar.3744.2092>

Pp: 85 - 106

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/08/16

Revised: 2025/10/01

Accepted: 2025/10/04

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICTH), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Ferdowsi's Shahnameh, beyond its literary significance, is a historical–cultural document that reflects both tangible and intangible heritage of Iran in the context of war and peace. The aim of this study is to examine how wartime narratives in the Shahnameh represent not only battle scenes but also the safeguarding—or endangerment—of cultural heritage. The research employs a descriptive–analytical method based on library study, using Khaleghi-Motlagh's critical edition as the main reference. Verses related to cultural heritage were extracted and categorized into five domains: buildings and places, rituals and festivals, language and literature, characters and heroes, and arts and crafts. The findings show that in the Shahnameh, victories are consistently linked to the preservation or reconstruction of cultural heritage, while defeats are portrayed as threats to its loss. The central research question—how cultural heritage protection is represented in wartime—was addressed, and the hypothesis that Ferdowsi presents war as a defense of cultural identity and continuity was confirmed. The conclusion highlights that the Shahnameh, in addition to its literary value, serves as an inspiring model for contemporary cultural policy, demonstrating that safeguarding culture and identity is itself a form of resistance and a guarantee of national survival.

Keywords: War, Cultural Heritage Protection, Iranian Epic, Ferdowsi's Shahnameh, National Identity.

Citations: Zolfaghari, D., (2025). "An Analysis of Ferdowsi's Shahnameh as a Historical–Literary Source for the Protection of Cultural Heritage in Wartime". *Athar*, 46(110): 85-106. <https://doi.org/10.61882/Athar.3744.2092>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2033-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Cultural heritage—tangible (architecture, urban sites, artifacts, crafts) and intangible (language, ritual, narrative, vernacular knowledge)—constitutes the historical and social “ID” of Iran. Across Iranian history, warfare has threatened not only political sovereignty but also the survival, transmission, and legitimacy of this heritage. Armed conflict disrupts cities, fractures memory, and accelerates cultural loss, often with effects that persist long after hostilities cease. Ferdowsi's *Shahnameh*, while pre-eminently poetic, is also a continuous cultural record of how conflict imperils or preserves material and immaterial assets. Its war narratives—battles, sieges, invasions, and recoveries—repeatedly stage moments in which the fate of identity is negotiated alongside military outcomes.

This study asks how *Shahnameh*'s war narratives simultaneously document cultural heritage and propose modes of safeguarding it under wartime pressure. The inquiry is shaped by two premises. First, *Shahnameh* is a suitable historical-cultural source because it systematically intertwines descriptions of cities, palaces, fortresses, banners, crafts, and courtly protocol with the deeper structures of festivals, ethics, language, and collective identity. Physical settings are rarely neutral backdrops; rather, they are saturated with symbolic meaning and social function. Second, the epic consistently frames the consequences of war in cultural terms: victory consolidates symbols (sites, rites, speech), while defeat threatens to unravel them. Military success or failure is therefore measured not solely by territorial gain but by the endurance or erosion of cultural order.

Accordingly, the central research question is: how does *Shahnameh* enact protection—understood as continuity, transmission, repair, and revival—of cultural heritage during and after war? Subsidiary questions examine which tangible and intangible elements appear most frequently in wartime contexts and how heroic figures operate as stewards of identity. The working hypothesis holds that Ferdowsi deliberately binds military narrative to cultural safeguarding, such that epic heroes defend not only borders but also the language, rites, and symbols that render those borders meaningful. In this view, warfare becomes a testing ground for cultural resilience rather than a purely destructive force.

Methodologically, the study adopts a descriptive-analytical design. The Khaleghi-Motlagh edition is used as the base text for accuracy and critical reliability, while salient variants are cross-checked against the Moscow and Mohl editions to manage textual uncertainty and diachronic transmission. Verses pertaining to cultural heritage are extracted and coded under five content domains: 1) places and sites (cities, central places), fortresses and defensive structures, palaces and royal architecture; 2) rituals and festivals (Nowruz, Sadeh, Mehregan); 3) language and literary memory (lexicon, standardization, narrative framing); 4) culture-bearing heroes and leadership; and 5) arts and industries (architecture, armory, crafts, ceremonial objects). To ensure analytical rigor and applicability, “protection” and “threat” are defined operationally, allowing the findings to remain evidence-driven and policy-portable.

The contribution of this study is twofold. Substantively, it offers a structured inventory of tangible and intangible heritage elements and clarifies their wartime functions within the epic. Conceptually, it proposes a dual model—deterrence and prevention—that translates *Shahnameh*'s narrative logic into actionable insights for contemporary cultural-heritage risk planning. Deterrence operates through material and symbolic presence (“don't attack this”), while prevention functions through identity immunization via language, ritual, and narrative continuity. The result is a text-based framework in which safeguarding culture is not peripheral to war but central to societal endurance.

Discussion

The evidence extracted from *Shahnameh* clusters along two complementary axes: tangible heritage as cultural deterrence and intangible heritage as cultural prevention. A third, mediating axis—heroes as cultural stewards—connects and animates both.

1) Tangible heritage as cultural deterrence: onumental architecture and fortified sites function as visible assertions of continuity, technical mastery, and sovereign order. Their presence signals not only defensive capacity but also a deep investment in civilization itself, thereby raising the psychological, political, and moral cost of aggression. The narration of the Arch of Ctesiphon (Taq-e Kesra) is especially revealing in this respect. Ferdowsi devotes sustained attention to engineering standards—foundation depth, wall testing, time allowed for settling—as well as to staged inspections and expert evaluations. Such details imply a normed culture of construction in which durability, foresight, and accountability are integral values.

Beyond engineering, the arch's ritual and social functions—court seating hierarchies, Nowruz ceremonies, public benefaction, and proclamations of justice—transform it into a performative space where power, ethics, and community intersect. The “aura” of such architecture produces a form of soft deterrence: attacking it is not merely a tactical act but a symbolic assault on order, legitimacy, and collective memory.

Fortresses such as the White Fortress similarly serve as pivot points of defense and morale. Their survival or fall carries cultural meaning beyond immediate military consequences. In the epic, the defense of a fortress often coincides with the defense of hope, continuity, and national self-confidence. Royal architecture in the Jamshid cycle adds a further layer: splendor is explicitly linked to farreh (divine glory), and its loss follows ethical failure. Hubris corrodes legitimacy, thereby weakening the cultural foundation upon which deterrence rests.

Tangible symbols such as banners and regalia extend this logic. The Kāveyānid standard, transformed from a blacksmith's leather apron into a jewel-studded emblem, condenses collective memory, revolt, and legitimacy into a single object. To damage or capture it is to strike at cohesion itself. In this way, material culture in *Shahnameh* functions as a deterrent system in which architecture, objects, and spaces communicate the costliness of destruction.

2) Intangible heritage as cultural prevention: If tangible heritage raises the cost of attack, intangible heritage reduces the probability of cultural collapse once conflict occurs. Language and ritual operate prophylactically: they pre-commit communities to shared meanings and mobilize bonds before, during, and after crisis. Ferdowsi's deliberate standardization of Persian at a time of Arabic dominance constitutes a preventive act against linguistic and identity displacement. The epic's lexicon—terms such as far, eyvān, and derafsh—preserves cultural concepts that scaffold collective action under stress.

Festival cycles perform a comparable function. Nowruz encodes renewal and moral reset; Sadeh celebrates light, technology, and communal cooperation; Mehregan emphasizes justice and social balance. These rituals are not narrated as decorative backgrounds but as operative social technologies. They refresh collective memory, distribute hope, and rehearse ethical norms, including generosity, inclusion of the poor, and lawful governance. In wartime contexts, such practices stabilize society, counter despair, and provide temporal anchors that prevent identity fragmentation.

Narrative itself functions as a preventive archive. By recording patterns of loss, rebuilding, ethical failure, and recovery, *Shahnameh* supplies templates of meaning that later generations can draw upon. Cultural prevention, therefore, is achieved not through physical protection alone but through the endurance of stories that explain why protection matters.

3) Heroes as cultural stewards: Heroes mediate between material deterrence and intangible prevention. Rostam's interventions consistently occur when cities, rituals, or symbols face existential threat, framing heroism as a dual mandate: territorial defense intertwined with protection of meaning. Fereydun embodies post-conflict reordering through justice and ritual legitimacy, while Kay Khosrow models ethical leadership that privileges national moral order over personal power. The Gudārz lineage exemplifies banner-ethics and trust transmission in battle.

Across the epic, leadership is measured less by conquest than by the continuity of heritage through and after war. A successful hero ensures that symbols, language, and rites endure, allowing society to regenerate rather than merely survive.

Taken together, these strands yield an integrated picture. Deterrence, embodied in monuments and emblems, elevates the cost of aggression; prevention, enacted through language, ritual, and narrative, reduces vulnerability to cultural collapse. *Shahnameh* thus emerges not only as a witness to destruction and rebuilding but as a manual for keeping culture intact when swords are drawn.

Conclusion

This study demonstrates that *Shahnameh* functions as a historical-cultural sourcebook for protecting heritage in wartime. Through systematic coding and analysis of verses across five domains—places and sites, rituals and festivals, language and literary memory, culture-bearing heroes, and arts and industries—a consistent logic becomes visible: military outcomes are evaluated by the survival of culture. Warfare is meaningful insofar as it preserves or endangers identity.

Tangible heritage supplies deterrent force. Fortified sites, royal architecture, and emblematic objects make aggression politically, psychologically, and morally costly by embodying continuity, legitimacy, and collective investment. Intangible heritage supplies preventive strength. Standardized language, ritual calendars, and narrative memory inoculate society against disorientation, enabling rapid social mobilization, ethical orientation, and post-shock recovery.

Methodologically, grounding the analysis in the Khaleghi-Motlagh edition while managing significant variants from the Moscow and Mohl editions anchors the findings in stable readings without neglecting the epic's textual history. Conceptually, the deterrence/prevention dyad translates *Shahnameh*'s narrative wisdom into a policy-ready lens that bridges literary analysis and contemporary heritage governance.

Practical implications follow directly. These include: 1) heritage-risk mapping for historic cities and fortress belts; 2) creation of a "Cultural Deterrence List" of emblematic monuments for protective diplomacy and international signaling; 3) continuity planning for ritual calendars through venue protection, documentation, and youth education; 4) language-protection toolkits, such as crisis glossaries and media style guides, for heritage managers; and 5) integration of narrative communication into emergency protocols to prevent symbolic losses from cascading into identity crises.

Crucially, *Shahnameh* evaluates heroes by their capacity to protect both land and meaning. Success is redefined: a campaign that preserves the banner, the festival, the language, and the palace preserves the nation's self, even when borders fluctuate. Conversely, victories that neglect symbols and rites sow long-term cultural defeat.

In this sense, *Shahnameh* is more than an archive of the past; it is a strategic map for the present. It demonstrates how engineering can be bound to ethics, ceremony to security, and narrative to response, ensuring that heritage remains alive even under arms. For contemporary policy, the epic's lessons argue for integrated planning in which cultural-heritage protection is not an adjunct to defense and relief but a primary objective of national resilience.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal, whose valuable comments enriched the content of this article.

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest. All financial resources for this study were provided independently by the researchers.

بررسی شاهنامه فردوسی به منزله منبع تاریخی-ادبی در حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگ

داریوش ذوالفقاری¹

I. استادیار پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: d.zolfaghari@richt.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.3744.2092>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۰۶-۸۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

شاهنامه فردوسی، فراتر از یک اثر ادبی، سندی تاریخی-فرهنگی است که بازتاب دهنده میراث ملموس و ناملموس ایران در بستر جنگ و صلح است. هدف این پژوهش بررسی این است که شاهنامه چگونه روایت‌های جنگی را نه صرفاً به عنوان صحنه‌های نبرد، بلکه به منزله عرصه‌ای برای حفاظت یا تهدید میراث فرهنگی بازنمایی می‌کند. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است و ویرایش انتقادی جلال خالقی مطلق به عنوان متن معیار انتخاب شده است. ابیات مرتبط با میراث فرهنگی استخراج و در پنج محور دسته‌بندی گردید: بناها و مکان‌ها، آئین‌ها و جشن‌ها، زبان و ادبیات، شخصیت‌ها و قهرمانان، و صنایع و هنرها. یافته‌ها نشان داد که در شاهنامه، پیروزی‌ها معمولاً با حفاظت یا بازسازی میراث فرهنگی همراه‌اند و شکست‌ها تهدیدی برای نابودی آن محسوب می‌شوند. پرسش اصلی پژوهش مبنی بر چگونگی بازنمایی حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگ پاسخ داده شد و فرضیه پژوهش که «فردوسی» جنگ را به منزله دفاع از هویت فرهنگی معرفی می‌کند، تأیید گردید. نتیجه نهایی این است که شاهنامه علاوه بر ارزش ادبی، الگویی الهام‌بخش برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی امروز نیز به شمار می‌آید و نشان می‌دهد که حفاظت از فرهنگ و هویت، خود شکلی از مقاومت و تضمین بقای ملت است.

کلیدواژگان: جنگ، حفاظت از میراث فرهنگی، حماسه ایرانی، شاهنامه فردوسی، هویت ملی.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده آئینه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: ذوالفقاری، داریوش، (۱۴۰۴). «بررسی شاهنامه فردوسی به منزله منبع تاریخی-ادبی در حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگ». اثر، ۴۶ (۱۱۰): ۸۵-۱۰۶. <https://doi.org/10.61882/Athar/3744.2092>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2033-fa.html>

مقدمه

این پژوهش شاهنامه فردوسی را به منزله منبع تاریخی-ادبی می‌کاود تا نشان دهد روایت‌های جنگی چگونه به حفاظت از میراث فرهنگی (ملموس و ناملموس) می‌انجامند. تمرکز اصلی بر تحلیل روایی رخداد‌های جنگ/حفاظت است؛ در کنار آن، نتایج کاربردی پژوهش می‌تواند الهام‌بخش سیاست‌گذاری‌های میراث فرهنگی در شرایط بحران باشد. مرز مطالعه، تحلیل‌های صرفاً بلاغی کنار گذاشته شده و داده‌ها بر پایه متن معیار (ویرایش خالقی مطلق) استخراج و در پنج حوزه (بناها و مکان‌ها، آئین‌ها و جشن‌ها، زبان و ادبیات، شخصیت‌ها و قهرمانان، صنایع و هنرها) گزارش و تحلیل می‌شود.

میراث فرهنگی ایران، در دو ساحت ملموس (بناها، شهرها، اشیاء، و سازه‌ها) و ناملموس (آئین‌ها، زبان، روایت‌ها، و دانش‌ها)، شناسنامه تاریخی-اجتماعی این سرزمین است. شاهنامه فردوسی افزون بر ارزش ادبی، روایتی پیوسته از کنش‌ها و رخداد‌هایی عرضه می‌کند که در بستر جنگ و بحران، حفاظت یا تهدید میراث فرهنگی را عیان می‌سازند. این پژوهش با تمرکز بر روایت‌های جنگی شاهنامه نشان می‌دهد که چگونه متن، هم مستندسازی عناصر میراث را برعهده دارد و هم الگوهایی برای صیانت از میراث ملموس و ناملموس در مواجهه با تهدیدها پیش می‌نهد.

میراث فرهنگی، اعم از مادی و معنوی، حاصل تجربه‌های تاریخی، باورها، هنرها و دانش‌های یک ملت است و هم‌چون شناسنامه‌ای هویتی عمل می‌کند. در تاریخ ایران، جنگ‌ها و بحران‌های نظامی، نه تنها موجودیت سیاسی کشور را تهدید کرده‌اند، بلکه بارها این میراث را نیز در معرض نابودی قرار داده‌اند؛ میراثی که نه فقط شامل آثار معماری، شهرها و اشیای تاریخی است، بلکه آئین‌ها، زبان، ادبیات و نمادهای ملی را نیز دربر می‌گیرد. شاهنامه فردوسی، به عنوان بزرگ‌ترین حماسه ملی ایران، افزون بر ارزش‌های ادبی و هنری، گنجینه‌ای بی‌بدیل از عناصر میراث فرهنگی را در خود جای داده است؛ چنان‌که «خطیبی» یادآور می‌شود: «شاهنامه منبعی بسیار غنی از میراث مشترک ایرانیان است که در آن می‌توان استمرار هویت ایرانی را از دنیای اسطوره‌ها و حماسه‌ها تا فرمانروایی واپسین شاهنشاهان ساسانی آشکارا دید» (خطیبی، ۱۳۸۵: ۶۹). «فردوسی» در روایت جنگ‌ها و نبردهای حماسی، بارها به معرفی، توصیف و هشدار نسبت به ویرانی این عناصر پرداخته و نقش قهرمانان را در پاسداری از آن‌ها برجسته کرده است، به گونه‌ای که جنگ در شاهنامه نه تنها میدان رویارویی سپاه‌ها، بلکه عرصه‌ای برای حفاظت از فرهنگ و هویت ملی به‌شمار می‌آید. «منوچهر مرتضوی» فردوسی را «منادی عزت و شرف ملت ایران» می‌داند و شاهنامه را «معتبرترین و موثوق‌ترین سند هویت تاریخی و ملی ایران» معرفی می‌کند (مرتضوی، ۱۳۸۵: ۱۹)؛ با این حال، خالقی مطلق یادآور می‌شود که شاهنامه تنها روایت پیروزی‌ها نیست، بلکه شکست‌ها و تلخی‌های تاریخی ایران را نیز بازمی‌نماید (خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۹۷) و فردوسی را به کسی تشبیه می‌کند که «بر باروی ویران شهری سوخته ایستاده و شکوه بر باد رفته آن را توصیف می‌کند... هرچند گاه، با دیدن وضع دلخراش موجود، به بی‌مهری جهان نفرین می‌فرستد» (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۲۰۷).

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: با وجود پژوهش‌های گسترده در زمینه ساختار ادبی، اسطوره‌ای و تاریخی شاهنامه، بررسی این اثر از منظر «حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگ» کمتر مورد توجه قرار گرفته است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که فردوسی چگونه در قالب روایت‌های حماسی، به حفظ و انتقال میراث فرهنگی ایران در بستر جنگ می‌پردازد و چه عناصر مادی و معنوی را در دل نبردها ثبت و ماندگار می‌سازد. این مطالعه با هدف تبیین جایگاه میراث فرهنگی در ساختار روایی جنگ‌های شاهنامه، شناسایی نمادها و عناصر فرهنگی بازتاب یافته در این نبردها و تحلیل نقش قهرمانان در پاسداری از هویت ملی انجام می‌شود. ضرورت چنین پژوهشی از آن روست که تهدیدهای معاصر علیه میراث فرهنگی، به ویژه در شرایط جنگ و بحران، نیازمند الهام از الگوهای تاریخی در پاسداری از هویت ملی است. بر این اساس، پرسش اصلی آن است که، فردوسی چگونه در بستر جنگ، به حفاظت و انتقال این میراث می‌پردازد؟ پرسش‌های فرعی عبارت‌اند از این‌که، چه عناصر مادی و معنوی میراث فرهنگی در جنگ‌های شاهنامه بازتاب یافته‌اند و نقش قهرمانان در پاسداری از هویت ملی چگونه ترسیم شده است؟

فرضیه اصلی این است که، فردوسی با بهره‌گیری از روایت‌های حماسی و شخصیت‌پردازی قهرمانان، عناصر مادی و معنوی هویت ایرانی را هدفمند و ماندگار ساخته است. فرضیه‌های فرعی نیز بر این پایه استوارند که، نخست، عناصر مادی مانند شهرها، دژها و آثار معماری و عناصر معنوی مانند آئین‌ها، زبان و نمادهای ملی، در متن شاهنامه در دل نبردها بازنمایی شده‌اند و، دوم، قهرمانان شاهنامه نه تنها جنگاورانی پیروز، بلکه پاسداران فرهنگ و هویت ملی‌اند.

روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و نسخه‌شناسی انجام شده است. برای اطمینان از صحت استنادها، ویرایش انتقادی شاهنامه به‌کوشش «جلال خالقی مطلق» به‌عنوان متن معیار انتخاب گردید. با این حال، برای بررسی اختلاف‌های متنی، چاپ مسکو و چاپ ژول مول نیز در نظر گرفته شد و مواردی که تفاوت محتوایی یا واژگانی داشتند یادداشت و در تحلیل لحاظ شدند؛ بدین ترتیب، پژوهش حاضر به‌روشنی نشان می‌دهد که یافته‌ها صرفاً بر یک روایت خاص تکیه ندارد، بلکه با آگاهی از طیف نسخه‌ها مستند شده است.

فرآیند پژوهش در سه گام انجام شد:

۱. استخراج داده‌ها: ابیات مرتبط با میراث فرهنگی (ملموس و ناملموس) شناسایی شدند. میراث ملموس شامل: بناها، کاخ‌ها، شهرها، دژها، صنایع و هنرهای وابسته است؛ میراث ناملموس شامل: آئین‌ها، جشن‌ها، زبان، روایت‌ها، نمادها و ارزش‌های فرهنگی.

۲. طبقه‌بندی: داده‌های استخراج‌شده براساس پنج محور اصلی (بناها و مکان‌ها، آئین‌ها و جشن‌ها، زبان و ادبیات، شخصیت‌ها و قهرمانان، صنایع و هنرها) دسته‌بندی شدند. معیار «حفاظت» در این پژوهش به معنای اشارات مستقیم یا غیرمستقیم به بقا، انتقال، بازسازی یا احیای میراث در بستر جنگ تعریف شد؛ هم‌چنین «تهدید» به معنای ویرانی، نابودی یا فراموشی میراث در نتیجه جنگ و بحران به‌کار رفت.

۳. مقایسه و تحلیل: ابیات منتخب با منابع تاریخی و فرهنگی مانند: تاریخ طبری، تاریخ بلعمی و مطالعات ایران‌شناسی تطبیق داده شد تا اصالت و زمینه تاریخی آن‌ها روشن شود. در این مرحله، روایت‌های شاهنامه از منظر «حفاظت در جنگ» تحلیل شدند و مشخص شد کجا بناها و آئین‌ها تهدید شده‌اند و کجا بازسازی و احیا یافته‌اند.

وجه تمایز این پژوهش در آن است که برخلاف بسیاری از مطالعات پیشین که عمدتاً به تحلیل بلاغی یا اسطوره‌شناختی شاهنامه پرداخته‌اند، در اینجا شاهنامه به‌منزله یک منبع تاریخی-ادبی برای حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگ بررسی شده است؛ بدین ترتیب، پژوهش حاضر صرفاً خوانشی ادبی نیست، بلکه در چارچوبی میان‌رشته‌ای، یافته‌هایی ارائه می‌دهد که می‌تواند برای مباحث امروزی حفاظت از میراث فرهنگی الهام‌بخش باشد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های شاهنامه‌پژوهی در چند دهه اخیر عمدتاً در چهار محور پیش‌رفته‌اند؛ متن‌شناسی و تصحیح انتقادی، تاریخ و فرهنگ، حماسه‌پژوهی و کارکرد اجتماعی و شیوه‌های بازنمایی عناصر فرهنگی. هرچند هر یک از این محورها به‌طور ضمنی به میراث فرهنگی پرداخته‌اند، اما بررسی نظام‌مند پیوند جنگ با حفاظت از میراث فرهنگی در شاهنامه کمتر به‌صورت مستقل موضوع مطالعه بوده است.

متن‌شناسی و بنیان‌های استنادی: ویرایش انتقادی شاهنامه به‌کوشش جلال خالقی مطلق مبنای مطمئن برای هر تحلیل متن‌محور فراهم کرده و دسترسی به قرائت‌های سنجیده و نسخه‌سنجی شده را ممکن ساخته است. مقدمه و یادداشت‌های این ویرایش، جایگاه شاهنامه را به‌منزله سندی فرهنگی که لایه‌های تاریخی و روایی را درهم می‌تابد، برجسته می‌کند و برای ردیابی عناصر میراث فرهنگی در بافت روایت‌ها تکیه‌گاهی استوار فراهم می‌آورد.

حماسه‌پژوهی و کارکرد اجتماعی روایت: «ذبیح‌الله صفا» در حماسه‌سرایی در ایران ضمن تحلیل سیر تاریخی حماسه، جایگاه شاهنامه را در پاسداری از فرهنگ ملی و ثبت آداب و سنن دیرین روشن می‌کند. صفا بر

این نکته تأکید دارد که روایت‌های حماسی، علاوه بر بُعد رزمی، حامل حافظه جمعی و سرمایه‌های هویتی‌اند؛ نکته‌ای که برای بحث حفاظت از میراث در بستر جنگ راهگشاست. در کنار این رویکرد کلان، «محمدعلی اسلامی ندوشن» در زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه، با تمرکز بر شخصیت‌ها و کنش‌های آنان، کارکرد اجتماعی روایت‌های حماسی را می‌نمایاند و نشان می‌دهد چگونه رفتار پهلوانان با مفاهیمی چون پاسداری از سرزمین و سنن پیوند می‌خورد (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۸).

منابع تاریخی مقایسه‌ای: برای جان‌مایه‌های تاریخی روایت‌های جنگ و جهان سیاسی-فرهنگی ایران، متون تاریخ نگارانه‌ای چون تاریخ طبری و ترجمه فارسی آن در تاریخ بلعمی امکان هم‌سنجی رویدادها، جغرافیا و نهادهای سیاسی-فرهنگی را می‌دهند. گرچه این متون مستقیماً به شاهنامه نمی‌پردازند، اما بستر تاریخی دریافت روایت‌های جنگ، و ارزش نمادین شهرها و بناها را قابل مقایسه می‌کنند و به فهم رابطه جنگ/قدرت با میراث/هویت یاری می‌رسانند (طبری، ۱۳۷۵؛ بلعمی، ۱۳۸۰).

معماری و شهرسازی و شاهنامه فردوسی: کتاب معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی نوشته «حسین سلطان‌زاده»، پژوهشی در زمینه استخراج اطلاعات معماری و شهرسازی ایران باستان از شاهنامه فردوسی است. این پژوهشگر به درستی گفته است که منابع معماری ایران را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد؛ نخست، بناها و آثار برجای مانده؛ دوم، متون ادبی، تاریخی و سفرنامه‌ها (سلطان‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۲). وی در این اثر نشان می‌دهد که چگونه شاهنامه به عنوان یک منبع ادبی می‌تواند اطلاعات ارزشمندی درباره فرهنگ معماری و شهرسازی ایران پیش از اسلام ارائه دهد.

جمع‌بندی خلا پژوهشی: مرور آثار بالا نشان می‌دهد که:

- ۱) متن معتبر شاهنامه برای تحلیل عناصر فرهنگی و جنگی در دسترس است.
- ۲) چارچوب‌های فرهنگ پژوهانه برای شناسایی مصادیق میراث فرهنگی از دل متن فراهم است.
- ۳) سازوکارهای روایت و تصویرپردازی که به تثبیت این عناصر در حافظه جمعی کمک می‌کنند، تبیین شده‌اند.

با وجود این بنیان‌ها، پژوهش یکپارچه‌ای که به صورت نظام‌مند رابطه «جنگ» با «حفاظت از میراث فرهنگی» را در شاهنامه محور قرار دهد - از تشخیص تهدیدها و الگوهای ویرانی تا الگوهای بازپس‌گیری، بازسازی و استمرار آیین‌ها - کمتر به طور مستقل انجام شده است. پژوهش حاضر دقیقاً در پی پرکردن همین خلأ است؛ استخراج و طبقه‌بندی مصادیق میراث فرهنگی در روایت‌های جنگی شاهنامه و تحلیل کارکرد آن‌ها در حفاظت، تداوم و بازسازی فرهنگ ایرانی در مواجهه با بحران.

مبانی نظری

میراث فرهنگی: تعریف، گونه‌ها و اهمیت

در این پژوهش، چارچوب نظری بر مبنای ادبیات حفاظت از میراث فرهنگی ملموس و ناملموس (براساس دسته‌بندی یونسکو) و رویکرد تاریخ فرهنگی - ادبی استوار است. از منظر نظری، میراث فرهنگی به دو بخش تقسیم می‌شود:

• **ملموس:** بناها، شهرها، اشیاء، صنایع و دستاوردهای مادی.

• **ناملموس:** آئین‌ها، زبان، باورها، روایت‌ها و دانش‌های بومی.

این چارچوب در تحلیل شاهنامه به ما اجازه می‌دهد تا روایت‌های جنگی را نه صرفاً به عنوان بازنمایی نبرد نظامی، بلکه به عنوان میدان بازتولید و حفاظت از میراث فرهنگی تحلیل کنیم.

پرسش پژوهش - «شاهنامه چگونه در بستر روایت‌های جنگی، میراث فرهنگی ایران را مستند و حفاظت می‌کند؟» - مستقیماً با این مبانی پیوند دارد. برای پاسخ به آن، فرض بر این است که شاهنامه، جنگ را عرصه‌ای دوگانه تصویر می‌کند؛ تهدیدکننده میراث (از رهگذر ویرانی دژها و کاخ‌ها، یا نابودی آئین‌ها) و در عین حال حافظ میراث (از طریق بازسازی بناها، استمرار آئین‌ها و تثبیت زبان و هویت).

از نظر رویکرد، این مطالعه ماهیتی بین‌رشته‌ای دارد و در تقاطع سه حوزه قرار می‌گیرد:

۱. ادبیات حماسی (به عنوان متن اصلی و منبع داده).
 ۲. تاریخ فرهنگی (برای تحلیل پیوند رویدادها با حافظه جمعی و میراث).
 ۳. مطالعات میراث فرهنگی (برای بهره‌گیری از مفاهیم «حفاظت»، «ملموس/ناملموس»، و «بازآفرینی میراث در شرایط جنگ»).
- این چارچوب به طور مستقیم به پرسش و فرضیات پژوهش گره می‌خورد و زمینه تحلیل دقیق یافته‌ها را فراهم می‌کند.

جنگ و تهدید میراث فرهنگی

تجربه‌های تاریخی نشان داده است که جنگ یکی از بزرگ‌ترین عوامل نابودی میراث فرهنگی است. این تهدید می‌تواند مستقیم باشد، مانند: تخریب عمدی یک اثر به عنوان نماد هویت دشمن، یا غیرمستقیم، مانند: آسیب دیدن آثار بر اثر بمباران، آتش‌سوزی یا غارت. افزون بر تخریب فیزیکی، جنگ‌ها گاه سبب فراموشی آئین‌ها و زبان‌ها نیز می‌شوند؛ زیرا جابه‌جایی جمعیت، مهاجرت اجباری و از میان رفتن بسترهای فرهنگی، تداوم سنت‌ها را دشوار می‌کند.

در بسیاری از جنگ‌ها، تخریب آثار فرهنگی اقدامی عمدی و برنامه‌ریزی شده از سوی مهاجمان بوده است. این کار با هدف نابودی نمادهای غرور و هویت فرهنگی دشمن صورت می‌گرفته است. در شاهنامه نیز نمونه‌های روشنی از این رویکرد دیده می‌شود؛ برای مثال، در داستان کشته شدن گاو برمایه، ضحاک ایوان پدر فریدون را آتش می‌زند و کاخ او را ویران می‌سازد:

سبک سوی خان فریدون شتافت
 فراوان پژوهید و کس را نیافت
 به ایوان او آتش اندر فگند
 به پای اندر آورد کاخ بلند
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶۴)

هم‌چنین در روایت جنگ رستم و سهراب، زمانی که «رستم» از پیام احتمالی مرگ خود به دستان سخن می‌گوید به برادر سفارش می‌کند تا پدر را دل‌داری بدهد و به او بگوید در روزگان:

بسی باره و دژ که کردیم پست
 نیاورد کس دست من زیر دست
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۷۵)

با این حال، جنگ می‌تواند عاملی برای بیداری فرهنگی نیز باشد. ملت‌ها در برابر تهدید، گاه به بازسازی، ثبت و تقویت میراث خود می‌پردازند و آن را به عنوان نماد مقاومت و هویت جمعی برجسته می‌سازند. این پدیده در ادبیات مقاومت و حماسه‌ها، از جمله در شاهنامه فردوسی، به وضوح قابل مشاهده است.

ادب حماسی: ویژگی‌ها و پیوند با میراث فرهنگی

ادب حماسی گونه‌ای ادبی است که به روایت نبردها، پهلوانی‌ها، فداکاری‌ها و حوادث بزرگ ملی می‌پردازد. این متون غالباً بر محور قهرمانانی شکل می‌گیرند که از سرزمین، مردم و ارزش‌های فرهنگی خویش دفاع می‌کنند. ویژگی‌های برجسته ادب حماسی شامل موارد زیر است:

- روایت رویدادهای تاریخی یا اسطوره‌ای در قالبی شاعرانه یا داستانی.
- ستایش از شجاعت، وفاداری، ایثار و وطن‌دوستی.

- حضور نمادهای فرهنگی و ملی هم چون: پرچم، آئین‌ها، جشن‌ها و مکان‌های مقدس.
- پیوند میان حماسه و هویت جمعی.

ادب حماسی در ذات خود حافظ میراث فرهنگی است؛ زیرا بسیاری از عناصر فرهنگی در متن حماسه‌ها ماندگار می‌شوند. توصیف شهرها و بناها، ذکر آئین‌ها و جشن‌ها، حفظ نام‌های جغرافیایی و شخصیت‌های تاریخی، همگی جنبه‌های میراثی این گونه ادبی را نشان می‌دهند.

شاهنامه و جایگاه آن در حفظ میراث فرهنگی

شاهنامه فردوسی در زمره مهم‌ترین متون حماسی جهان است که افزون بر ارزش‌های ادبی، نقش بی‌بدیلی در ثبت و تداوم میراث فرهنگی ایران ایفا کرده است. «فرهنگ ایران و سند بزرگ هویت ملی، یعنی حماسه فردوسی، که در بجنوبه غلبه عناصر ترک و عرب روئید و بالید و در مدت هزار سال در برابر سیل تهاجمات ترک و مغول و تیمور و عثمانی و روس هم چنان پایدار و پاسدار فرهنگ ایران بود» (مرتضوی، ۱۳۸۵: ۲۴) سزاوار آن است که برای همیشه مورد توجه باشد؛ چراکه فردوسی در این اثر:

- نام و وصف شهرها، دژها و کاخ‌های تاریخی و افسانه‌ای را ثبت می‌کند.
- آئین‌های ملی هم چون نوروز، سده و مهرگان را یادآوری می‌کند.
- زبان فارسی را در اوج تهدید فرهنگی (روزگار سلطه زبان عربی) حفظ و پاسداری می‌کند.
- شخصیت‌ها و قهرمانانی را معرفی می‌کند که نماد ارزش‌ها و هویت ایرانی‌اند.

بدین سان، شاهنامه را می‌توان نه فقط یک اثر ادبی، بلکه یک «سند فرهنگی» دانست که در بستر روایت‌های جنگی، شالوده هویت ایرانی را تثبیت کرده است. «از قضا شاهنامه نیز خود دستاورد شکست و ناکامی است؛ شکستی چندصدساله از عرب‌ها و سپس افول ساسانیان و چرخشی ناکام در تاریخ ایران. وقتی ناتوانی در عرصه تاریخ واقعی رخ می‌نماید نیاز به روایت و تاریخ‌پردازی آشکارتر می‌شود.» (مسکوب، ۱۳۹۶: ۱۲۳).

مطالعات و بررسی‌ها: پیشینه تاریخی بازتاب میراث فرهنگی در ادب حماسی - ادب حماسی پیش از فردوسی

حماسه به عنوان یکی از کهن‌ترین گونه‌های ادبی، در بسیاری از تمدن‌ها وظیفه‌ای فراتر از روایت جنگ‌ها برعهده داشته است. در ایران پیش از اسلام، روایت‌های پهلوانی و اسطوره‌ای در قالب‌های شفاهی، نقشی مهم در حفظ هویت فرهنگی و انتقال میراث معنوی داشتند. بخشی از این میراث بعدها در متونی چون: خدای نامه‌ها، که در دوره ساسانی به زبان پهلوی گردآوری شدند، ثبت شد. این آثار که امروز تنها بخش‌هایی از آن‌ها به طور پراکنده باقی مانده، سرشار از نام شهرها، خاندان‌ها، آئین‌ها و بناهای مهم بود که به منزله میراث فرهنگی ملت ایران تلقی می‌شد.

ادب حماسی در این دوره، علاوه بر جنبه‌های اسطوره‌ای، کارکردی آشکار در پاسداری از مفاهیم ملی داشت؛ به عنوان نمونه، داستان‌های مربوط به «جمشید»، «فریدون» و «کیخسرو»، نه تنها روایت‌های پهلوانی، بلکه حامل عناصر فرهنگی هم چون: جشن نوروز، مراسم تاج‌گذاری و آئین‌های مذهبی بودند.

- ادب حماسی پس از اسلام تا پیش از فردوسی

با ورود اسلام و تغییرات سیاسی و فرهنگی در ایران، بخشی از این روایت‌ها هم چنان به صورت شفاهی میان مردم باقی ماند. در سده‌های نخست هجری قمری، گرایش ایرانیان به حفظ زبان و فرهنگ خود، سبب شد تا داستان‌های حماسی در قالب‌های نو بازگو شوند. منظومه‌هایی چون گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و برزنامه، اگرچه پس از فردوسی شهرت یافتند، ریشه در روایت‌هایی دارند که در قرون نخست اسلامی نیز جریان داشته‌اند (صفا، ۱۳۸۷: ۲۷-۲۸).

این آثار با بازنمایی آئین‌ها و مکان‌های کهن، به‌ویژه با ذکر شهرها و قلعه‌های افسانه‌ای، حافظ بخشی از

میراث فرهنگی ایران بودند. حتی در روایت‌های عربی نیز نشانه‌هایی از این میراث به چشم می‌خورد؛ چنان‌که در تاریخ طبری، بخش‌هایی از داستان‌های ایران باستان به همراه نام‌ها و آئین‌هایشان ذکر شده است.

جایگاه فردوسی در تداوم این سنت

فردوسی را می‌توان نقطه اوج سنت حماسی ایران دانست؛ زیرا او با تکیه بر منابع مکتوب (چون شاهنامه ابومنصوری) و سنت شفاهی، میراث فرهنگی ایران را در قالبی منسجم و هنرمندانه به ثبت رساند. برخلاف روایت‌های پراکنده پیشین، شاهنامه ساختاری منظم و روایتی پیوسته دارد که از آغاز آفرینش تا پایان پادشاهی «یزدگرد سوم» را در بر می‌گیرد.

در این روایت، توصیف دقیق از بناها، شهرها، آئین‌ها، جشن‌ها و حتی هنرهای رزمی و معماری، سبب شده است که شاهنامه هم‌زمان یک اثر ادبی، تاریخی و فرهنگی باشد. این ویژگی، شاهنامه را به منبعی بی‌بدیل برای مطالعه بازتاب میراث فرهنگی در بستر جنگ‌ها و نبردهای حماسی تبدیل کرده است.

یافته‌ها

بررسی متن شاهنامه براساس ویرایش جلال خالقی مطلق نشان داد که فردوسی در روایت‌های حماسی خود، بازنمایی دقیقی از عناصر میراث فرهنگی ایران در بستر رخداد‌های جنگی ارائه کرده است.

بحث و تحلیل

شاهنامه فردوسی، افزون بر جایگاه بی‌بدیش در ادب حماسی، سندی عظیم از میراث مادی و معنوی ایران است که در قالب روایتی منسجم و سرشار از رخداد‌های تاریخی، اسطوره‌ای و فرهنگی، بخش مهمی از حافظه ملی ایرانیان را ثبت و ماندگار کرده است. این اثر مانند آئینه‌ای است که «حکیم فردوسی گذشته را در آن دیده است» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۸۳: ۸). عناصر مشخص شده در یافته‌ها را می‌توان زیرمجموعه سه عنصر اصلی هویت فردی و ملی، یعنی دین، زبان و سرزمین (باهمه تعلقاتش نظیر: تاریخ، فرهنگ، ادبیات و...) دانست. «آیدنلو» با نقل عبارتی از: «علامه قزوینی» در نامه‌ای به «تقی‌زاده» که گفته است «هر ایرانی در هر طبقه و درجه‌ای که باشد نسبت به حال خود مقدار عظیمی از ملیت خود را مدیون فردوسی است» برای تبیین چرایی این حقیقت، عناصر اصلی هویت فردی و ملی را که به آن‌ها اشاره شد شرح می‌دهد (آیدنلو، ۱۴۰۱ ب: ۲۱۴-۲۱۵).

صحنه‌های نبرد در شاهنامه نه فقط عرصه‌های رویارویی نظامی، بلکه میدان‌هایی برای حفاظت یا تهدید میراث فرهنگی نیز هستند؛ جایی که پیروزی یا شکست، معنایی فراتر از برتری نظامی می‌یابد و به حفظ یا نابودی نمادها، آئین‌ها و هنرهای یک ملت پیوند می‌خورد. در ادامه، داده‌های استخراج شده در این بخش در دو محور اصلی میراث ملموس و میراث ناملموس و زیرمحوهای آن‌ها دسته‌بندی می‌شود.

الف) میراث ملموس

۱. بناها و مکان‌های تاریخی و اسطوره‌ای

میراث معماری و مکان‌های شاخص تمدنی، بخشی جدایی‌ناپذیر از هویت فرهنگی ایران است. در شاهنامه، این بناها نه فقط به عنوان صحنه رویدادهای تاریخی و حماسی، بلکه به مثابه نمادهای اقتدار، شکوه، و استمرار فرهنگ معرفی می‌شوند. فردوسی با ذکر دقیق ویژگی‌های ظاهری، کارکردها و سرنوشت این بناها، در واقع اسناد مهمی از میراث معماری ایران را در بستر رویدادهای جنگی حفظ کرده است. در این بخش، سه گروه اصلی - شهرها و مراکز تمدنی، دژها و استحکامات دفاعی، و کاخ‌ها و سازه‌های سلطنتی - بررسی می‌شود.

۲. شهرها و مراکز تمدنی

در روایت‌های شاهنامه، شهرها اغلب کانون‌های فرهنگی و سیاسی‌اند که جنگ و صلح در پیرامون آن‌ها شکل می‌گیرد. فردوسی با یادکرد نام و اوصاف این شهرها، در واقع حافظهٔ جغرافیایی ایران را ثبت کرده است. برای نمونه، شهر مداین - پایتخت ساسانیان - با ایوان عظیمش در داستان «خسرو پرویز» چنین توصیف می‌شود:

کنون از مداین سخن نو کنیم
صفت‌های ایوان خسرو کنیم
(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۸: ۲۸۸)

فردوسی، داستان ساخت ایوان خسرو در مداین را با جزئیاتی کم‌نظیر روایت می‌کند. این ایوان، که مرکز شکوه ساسانیان بود، نه تنها یک بنای سلطنتی، بلکه نماد اقتدار، هویت و هنر ایرانی محسوب می‌شد. روایت فردوسی از این سازه، تصویر دقیقی از فرآیند طراحی، ساخت، چالش‌ها و ارزش‌های فرهنگی آن ارائه می‌دهد.

شاه با انتخاب معماران برجسته از ایران، روم، هند و چین، کوشید بهترین هنر و دانش معماری جهان را در این اثر گرد آورد. در این روایت، دقت در انتخاب استادکاران، آزمودن مهارت‌ها، و پای‌بندی به اصول فنی برای پایداری بنا - حتی در برابر گذر قرون - نشان می‌دهد که ساخت این ایوان فراتر از یک پروژهٔ سیاسی یا نظامی بوده و با نگاه به ماندگاری فرهنگی انجام شده است.

ایوان مداین، با ستون‌ها و طاقی بلند که بلندی آن با کیوان قیاس شده، نمادی از عظمت معماری ایرانی است. فردوسی حتی به آزمون‌های فنی برای سنجش استحکام دیوارها و طاق‌ها اشاره می‌کند، و از تلاش‌های معماران برای جلوگیری از فروریختن آن سخن می‌گوید. این جزئیات، ارزش مهندسی و نگاه آینده‌نگر سازندگان را آشکار می‌سازد.

در کنار توصیف فنی، شاهنامه جایگاه آئینی و اجتماعی این بنا را نیز به تصویر می‌کشد. ایوان خسرو محل برگزاری جشن‌های مهم ملی چون نوروز بود و چیدمان دقیق جایگاه‌ها - از شاه و موبدان تا بازرگانان و عامهٔ مردم - نشان از پیوند معماری با ساختار اجتماعی و فرهنگی آن روزگار دارد؛ هم‌چنین، بخش‌هایی از این روایت به عدالت‌گستری شاه و رسیدگی به نیازمندان در این مکان اشاره می‌کند که بُعد اخلاقی و مردمی این میراث را برجسته می‌سازد.

ایوان مداین نه فقط یک یادگار معماری، بلکه تجسمی از هویت فرهنگی و شکوه تمدنی ایران پیش از اسلام است؛ بنایی که در طول تاریخ، به‌ویژه در زمان جنگ‌ها و دگرگونی‌های سیاسی، همواره در معرض خطر تخریب بوده است. بازگویی دقیق آن در شاهنامه، خود شکلی از حفاظت غیرمادی از این میراث به‌شمار می‌آید، زیرا فردوسی آن را در حافظهٔ ادبی و فرهنگی ایران جاودانه کرده است (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۸: ۲۸۸-۲۹۵).

تأکید پادشاه به مهندس معمار بنا برای استحکام آن دست‌کم برای ۲۰۰ سال و ویران نشدن در اثر عوامل طبیعی در ابیات زیر قابل توجه است:

یکی جای خواهم که فرزند من،
همان تا دو صدسال پیوند من،
نشیند بدو در، نگردد خراب
ز باران و از برف و از آفتاب
(همان: ۲۸۹)

در بافت جنگی، چنین بناهایی علاوه بر ارزش نظامی و سیاسی، حامل بار نمادین مقاومت فرهنگی‌اند؛ سقوط یا ویرانی آن‌ها در جنگ، تهدیدی مستقیم علیه هویت ملی محسوب می‌شود.

۳. دژها و استحکامات

دژها در شاهنامه دو نقش مکمل ایفا می‌کنند؛ نخست، کارکرد نظامی به‌عنوان سنگرهای دفاعی؛ دوم، کارکرد فرهنگی به‌عنوان مرزهای نمادین هویت ایرانی. در این چارچوب، فتح یا از دست دادن دژها فقط به‌معنای

پیش‌روی یا عقب‌نشینی نظامی نیست، بلکه نماد حفظ یا تهدید میراث فرهنگی است.

نمونه برجسته، دژ سپید است که «هجیر» از آن به مقابله با «سهراب» برمی‌خیزد:

دژی بود کش خواندندی سپید

بران دژ بد ایرانیان را امید

(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۳۰)

دژ سپید، نماد استواری و امید ایرانیان است. در بخش نبرد سهراب، فردوسی از دژ سپید یاد می‌کند؛ استحکامی مستحکم که ایرانیان به آن امید بسته بودند. این دژ، نه تنها پایگاه نظامی، بلکه نمادی از مقاومت و پایداری فرهنگی در برابر هجوم دشمن به‌شمار می‌آمد. نگهبانی آن برعهده هجیر، پهلوانی دلیر و کارآزموده بود که با مهارت جنگی و پای‌بندی به مسئولیت، نماد پاسداری از مرزها و ارزش‌های سرزمین ایران محسوب می‌شد.

فردوسی، دژ سپید را به‌عنوان نقطه اتکای ایرانیان معرفی می‌کند؛ جایی که امنیت و بقا، هم‌جنبه نظامی و هم‌جنبه فرهنگی داشت. رخدادهای اسارت هجیر به‌دست سهراب، بازتابی از آسیب‌پذیری این گونه استحکامات در جنگ است؛ رخدادی که هم‌پیامد نظامی داشت و هم از نظر روحی و فرهنگی ضربه‌ای سنگین بر پیکر جامعه مدافع به‌شمار می‌آمد.

بازگویی دقیق این صحنه در شاهنامه، نشان می‌دهد که در تاریخ و حماسه، دژها و استحکامات صرفاً سازه‌هایی برای دفاع فیزیکی نبوده‌اند، بلکه حامل بار نمادین و حافظ هویت ملی نیز بوده‌اند؛ از این‌رو، حفاظت از آن‌ها - چه در عرصه واقعی جنگ و چه در حافظه فرهنگی - ضرورتی دوچندان داشته است. از همین دژ امن و حفاظت‌شده است که پس از اسارت هجیر، گردآفرید مانند شیر، به میدان سهراب می‌آید:

نهان کرد گیسو به زیر زره

بزد بر سر ترگِ رومی گره

فرود آمد از دژ به کردار شیر

کمر بر میان، بادپایی به زیر

(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۳۲)

سهراب ادعا می‌کند که می‌تواند این دژ را تسخیر کند و به گردآفرید می‌گوید:

بدین باره دژ دل اندر مبند

که این نیست برتر ز چرخ بلند

به پای آورد زخم گویال من

نراند کسی نیزه بر یال من

(همان: ۱۳۵)

و گردآفرید به امید بازگشتن به دژ است که سهراب را فریب می‌دهد و به این جایگاه امن پناه می‌برد:

در دژ چو بگشاد گردآفرید

تن خسته و بسته در دژ کشید

در دژ بستند و غمگین شدند

پراز غم دل و دیده خونین شدند

(همان: ۱۳۵)

۴. کاخ‌ها و سازه‌های سلطنتی

کاخ‌ها در شاهنامه نماد فره‌ایزدی، اقتدار سیاسی و شکوه هنری‌اند. این بناها جلوه‌ای از مهارت‌های معماری، صنایع وابسته و ذوق هنری ایران باستان را نشان می‌دهند. کاخ جمشید، با ستون‌های زرین و سنگ‌های گران‌بها، نمونه‌ای از اوج هنر معماری ایرانی است.

در روایت شاهنامه، «جمشید» پس از سازمان دهی جامعه و پیشبرد هنرها و صنایع، فرمان ساخت کاخ‌ها، ایوان‌ها و گرمابه‌های باشکوه را صادر می‌کند. او دیوان را به کار واداشت تا با سنگ، گچ و خشت، بناهایی استوار و بلند بسازند که پناهگاه در برابر گزند طبیعت باشد:

بفرمود پس دیو ناپاک را
به آب اندر آمیختن خاک را
هر آنچه از گل آمد چو بشناختند
سبک خشت را کالبد ساختند
به سنگ و به گچ دیو دیوار کرد
به خشت از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخ‌های بلند
چو ایوان که باشد پناه از گزند
(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴۳)

این بناها با دقت هندسی و بهره‌گیری از مصالح ارزشمند، هم‌چون: گوهرها، فلزات گران‌بها و مواد خوش‌بو، آراسته شدند. کاخ جمشید در این تصویر، نمادی از توان معماری ایران باستان و پیوند آن با شکوه پادشاهی است. با وجود عظمت کاخ و نهادینه شدن جشن‌ها و دستاوردهای هنری و صنعتی در عصر جمشید، فردوسی هشدار می‌دهد که غرور و ناسپاسی می‌تواند شکوه و فره ایزدی را نابود کند. سرنوشت جمشید نشان می‌دهد که حفاظت از میراث فرهنگی تنها در گرو سازه‌های مادی نیست، بلکه پاسداری از ارزش‌های معنوی و اخلاقی نیز ضرورت دارد (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴۳).

۵. هنرها و صنایع

صنایع و هنرها، به‌ویژه آن‌دسته که در ساخت ابزار، تجهیزات و نمادهای فرهنگی به‌کار می‌روند، بخشی جدایی‌ناپذیر از میراث مادی ایران به‌شمار می‌آیند. در شاهنامه، این هنرها هم در بستر زندگی روزمره و هم در شرایط جنگی حضور دارند و نقشی دوگانه ایفا می‌کنند: از یک سو در خدمت حفظ و تداوم فرهنگ و از سوی دیگر در تقویت توان دفاعی کشور. فردوسی با اشاره به این هنرها و صنایع، در واقع تصویری از تمدنی می‌آفریند که در برابر تهدیدات نظامی، نه فقط با نیروی انسانی، بلکه با دستاوردهای فنی و هنری خود مقاومت می‌کند؛ به‌عنوان مثال، «هنگام جنگ از آلات موسیقی جنگی استفاده می‌شود و از آن جمله است: هندی‌درای، گاودم، نای رویین، رویینه‌خم، کوس، بوق، شیپور، کرنای، زنگ زرین، سنج، تیره، جام (که مهره بر آن می‌زدند)، و نای. از این آلات برای گردآوردن سپاه یا فرمان حرکت یا فرمان هجوم و امثال این موارد استفاده می‌شود» (صفا، ۱۳۸۷: ۲۳۶). در خون‌خواهی سیاوش، شاعر در بخشی از داستان این‌گونه از این آلات موسیقی جنگی نام برده است:

ز میدان یکی بانگ برشد به ابر
تو گفتی زمین شد به کام هژیر
بزد مهره بر پشت پیلان به جام
یلان بر کشیدند تیغ از نیام
برآمد خروشیدن گاودم
دم نای رویین و رویینه‌خم
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۳۸۲-۳۸۳)

۶. معماری و هنرهای وابسته

ساخت کاخ‌ها، دژها، پل‌ها و بناهای یادمانی، از برجسته‌ترین نمونه‌های هنر معماری در شاهنامه است. این بناها، نه تنها نماد قدرت و شکوه ایران باستان بوده‌اند، بلکه کارکردی حفاظتی نیز داشته‌اند؛ برای

مثال، دژهای مستحکم، علاوه بر مقاومت در برابر حملات دشمن، به عنوان پایگاه‌های فرهنگی عمل می‌کرده‌اند که در آن‌ها آئین‌ها و ارزش‌های ملی حفظ و منتقل می‌شده است. کاخ‌های باشکوه نیز، با تزئینات هنری و معماری پیشرفته، بیانگر اوج خلاقیت ایرانیان در ساخت و حفاظت از میراث خود در برابر ویرانی‌های جنگی‌اند.

۷. صنایع جنگی

صنایع جنگی در شاهنامه بازتابی از توان فنی و هنری ایرانیان در تولید ابزار دفاعی و هجومی است. ساخت زره، سپر، گرز، تیغ و کمان، نه تنها نشان‌دهنده پیشرفت فن‌آوری نظامی در روزگار باستان است، بلکه بیانگر تلاش برای حفاظت از جان رزمندگان و در نتیجه پاسداری از مرزهای فرهنگی و سرزمینی نیز هست. بسیاری از این تجهیزات با مهارت‌های خاص هنری تزئین می‌شدند، که نشان می‌دهد حتی ابزار جنگی نیز حامل ارزش‌های زیبایی‌شناختی و فرهنگی بوده‌اند. در میدان نبرد، این صنایع به معنای واقعی کلمه ضامن بقا و استمرار حیات فرهنگی ملت بودند.

۸. هنرهای آئینی و نمادین

برخی از آثار هنری، مانند درفش‌ها، تاج‌ها و زیورآلات سلطنتی، علاوه بر ارزش مادی، بار نمادین و فرهنگی عمیقی داشته‌اند. «درفش کاویانی» نمونه بارزی است که در شاهنامه نه فقط به عنوان پرچم جنگی، بلکه به عنوان نماد آزادی، هویت و وحدت ملی معرفی می‌شود. حفاظت از این اشیاء نمادین در زمان جنگ به معنای حفظ روحیه ملی و پاسداری از هویت مشترک بوده است.

۹. صنایع دستی و تولیدات بومی

با آن‌که شاهنامه بیشتر بر عرصه‌های بزرگ فرهنگی و نظامی تمرکز دارد، اما اشاراتی به تولیدات بومی و صنایع دستی نیز دارد که بخش مهمی از اقتصاد و فرهنگ جامعه را تشکیل می‌داده‌اند. این صنایع، با تکیه بر مهارت‌های سنتی، نه تنها نیازهای مردم را تأمین می‌کرده‌اند، بلکه بخشی از حافظه فرهنگی و هویت محلی بوده‌اند. حفظ این مهارت‌ها و تولیدات در زمان جنگ، تضمین‌کننده تداوم سبک زندگی ایرانی و جلوگیری از سلطه فرهنگی بیگانگان بوده است.

ب) میراث ناملموس

۱. آئین‌ها و جشن‌ها

آئین‌ها و جشن‌های ملی در شاهنامه تنها رویدادهایی آئینی یا سرگرمی نیستند، بلکه بخشی از حافظه فرهنگی و هویتی ملت ایران‌اند که حتی در بحبوحه جنگ و بحران، نقش مهمی در تقویت روحیه جمعی و تداوم فرهنگ ایفا می‌کنند. روایت فردوسی از این جشن‌ها، نوعی مستندسازی فرهنگی است که به انتقال سنت‌ها و ارزش‌ها به نسل‌های آینده کمک می‌کند و نشان می‌دهد که پاسداری از این آئین‌ها بخشی از مقاومت فرهنگی در برابر ویرانی‌هاست.

- نوروز

نوروز کهن‌ترین و مهم‌ترین جشن ملی ایران است و در شاهنامه به افسانه جمشید پیوند خورده است. این جشن نماد آغاز سال نو، تجدید حیات و باززایی فرهنگی ملت به شمار می‌آید:

به جمشید بر گوهر افشاندند

مر آن روز را روز نو خواندند

(فردوسی، ۱۳۸۸، ج: ۱، ۴۴)

در این روایت، نوروز فراتر از یک جشن فصلی، به عنوان نمادی از تداوم حیات فرهنگی ایرانیان تصویر می‌شود. فردوسی با بازگویی این آئین، آن را در حافظه جمعی ماندگار کرده و از این طریق در برابر فراموشی و تهدیدهای ناشی از جنگ و تغییرات سیاسی، به حفاظت از آن کمک کرده است. «آیدنلو» به نقل از آثارالباقیه «ابوریحان بیرونی» و برهان قاطع مکان برپایی نوروز را آذربایجان دانسته است (آیدنلو، ۱۴۰۱ الف: ۱۷۹).

- سده

جشن سده، که در داستان هوشنگ و کشف آتش روایت می‌شود، نماد پیروزی نور و دانش بر تاریکی و جهل است:

یکی جشن کرد آن شب و باده خورد
سده نام آن جشن فرخنده کرد
(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۰ پاورقی)

این جشن، یادآور کشفی تمدنی است که مبنای بسیاری از پیشرفت‌های انسانی قرار گرفت. فردوسی با بازآفرینی این رویداد، اهمیت حفظ دانش، فناوری و آئین‌های فرهنگی را حتی در دوران نبرد و ناامنی یادآور می‌شود. سده در این معنا، فقط یک یادمان تاریخی نیست، بلکه پیامی برای استمرار فرهنگ در دل بحران‌هاست.

- مهرگان

جشن مهرگان یادگار عدالت و سامان‌یافتگی اجتماعی است. در شاهنامه، جشن مهرگان با پیروزی فریدون بر ضحاک و برقراری عدالت پیوند خورده است. این جشن در روز نخست مهرماه، با نشستن فریدون بر تخت کیانی و برپایی آیینی باشکوه برگزار شد:

به روز خجسته سر مهرماه
به سر بر نهاد آن کیانی کلاه
دل از داوری‌ها بیپرداختند
به آیین یکی جشن نو ساختند
پرستیدن مهرگان دین اوست
تن‌آسانی و خوردن آیین اوست
اگر یادگار است از او ماه و مهر
بکوش و به رنج ایچ منمای چهر
(فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۸۹)

در این روز، جامعه از ستم و آشوب‌رهایی یافت و «راه ایزدی» به عنوان مسیر درست زندگی، جای‌گزین ظلم و بی‌نظمی گردید.

در آئین مهرگان، آتش افروخته می‌شد و فضای جشن با بوی عنبر و زعفران معطر می‌گشت. میهمانی‌ها و بزم‌های باشکوه، همراه با بخشش گسترده به نیازمندان، روح هم‌بستگی اجتماعی و عدالت را در میان مردم زنده نگاه می‌داشت. «فریدون» در این ایام بخشی از گنج‌ها و ذخایر سلطنتی را به درویشان و نیازمندان بخشید و بدین‌گونه، سنت مهرورزی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر را در بطن جشن نهادینه کرد.

مهرگان در این روایت، صرفاً یک آئین شادمانی نیست، بلکه نماد بازسازی نظم اجتماعی، حفظ ارزش‌های معنوی و تثبیت هم‌بستگی ملی پس از یک دوره طولانی ستم است. بازگویی این جشن در شاهنامه، خود نوعی حفاظت از میراث فرهنگی ناملوس است که نقش آئین‌ها را در تحکیم وحدت و مقاومت فرهنگی در برابر تهدیدات نشان می‌دهد.

۲. زبان و ادبیات به عنوان میراث فرهنگی

زبان و ادبیات، ستون فقرات هویت فرهنگی هر ملتی به شمار می‌رود و در دوره‌های بحران، به‌ویژه جنگ، نقشی اساسی در حفظ و انتقال ارزش‌ها، باورها و خاطرات تاریخی دارند. شاهنامه فردوسی نه تنها بزرگ‌ترین حماسه منظوم ایران، بلکه سندی زنده از پایداری زبان فارسی و غنای ادبیات ملی است. و به قول خالقی مطلق «اگر ما شاهنامه را تیرک میانی خیمه زبان فارسی بنامیم اغراق نکرده‌ایم» (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۱۰۴). فردوسی در روزگاری شاهکار خود را آفرید که ایران تحت سلطه خلافت عباسی بود و زبان و فرهنگ رسمی در سطوح حکومتی و علمی، زبان عربی محسوب می‌شد. در چنین شرایطی، او با خلق اثری سترگ، توانایی‌های زبان فارسی را به نمایش گذاشت و جایگاه آن را به عنوان زبان ملی و ادبی ایرانیان تثبیت کرد. چنان‌که «ریاحی» می‌نویسد: «این حکیم بزرگ وقتی کاخ بلند جاودانی خویش را پی افکند که ایران اسیر استیلای خلافت عربی بغداد بود. ادب رسمی در محافل بالای اجتماع، ادبیات عرب بود. مکاتبات دیوانی و تألیفات علمی بیشتر بدان زبان جریان داشت. او با سرودن کتابی با این حجم و عظمت، توانایی‌های زبان فارسی را استواری بخشید و زبان شاهنامه طی هزار سال معیار و پشتوانه زبان فارسی قرار گرفت» (ریاحی، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵).

در بستر جنگ و ناامنی، حفظ زبان ملی به مثابه سپری فرهنگی در برابر نفوذ و سلطه بیگانگان است. شاهنامه با گنجاندن هزاران بیت سرشار از واژگان کهن، مانند «فر»، «ایوان»، «درفش» و «گرز»، گنجینه‌ای از میراث زبانی ایران را در خود جای داده است. این واژه‌ها، نه تنها بیانگر واقعیت‌های تاریخی و اجتماعی‌اند، بلکه بار معنایی و فرهنگی ویژه‌ای دارند که به نسل‌های بعد منتقل می‌شود؛ همان‌گونه که ریاحی تأکید می‌کند: «این‌که هنوز ایرانیان درس نخوانده نیز در برابر چشمان حیرت‌زده بیگانگان زبان شاهنامه را می‌فهمند، حکایت از معجز طبع و اندیشه فردوسی دارد» (ریاحی، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵).

بنابراین، فردوسی با اثر خود نه تنها زبان فارسی را زنده نگاه داشت، بلکه آن را به ابزاری برای مقاومت فرهنگی و نمادی از هویت ملی بدل ساخت؛ ابزاری که در بستر جنگ، نقشی به مراتب مهم‌تر و حیاتی‌تر پیدا می‌کند. «پس از سقوط ساسانیان، زبان عربی با داشتن همه ویژگی‌های یک زبان توانا و به‌عنوان زبان دین و زبان دستگاه خلافت اسلامی و مجهز به خط بهتر از خط پهلوی، پا به میدان نهاد. در میانه سده سوم با طلوع دولت یعقوب، ورق برگشت و دری رسماً زبان نوشتار شد» (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۳۸۶-۳۸۷). با ظهور فردوسی در قرن چهارم و آفرینش شاهنامه، زبان فارسی برای همیشه به‌عنوان زبان ملی ایرانیان شناخته می‌شود.

۳. شخصیت‌ها و قهرمانان به عنوان نمادهای فرهنگی

شخصیت‌ها و قهرمانان شاهنامه، علاوه بر نقش خود در پیشبرد داستان‌های حماسی، حاملان و پاسداران میراث فرهنگی ایران هستند. این قهرمانان، نه تنها در میدان‌های نبرد برای حفظ استقلال سرزمین می‌جنگند، بلکه در عرصه فرهنگی نیز نماد تداوم ارزش‌ها، آئین‌ها و باورهای ملی‌اند. آنان با رفتار، گفتار و کنش‌های خود، الگوهایی از تعهد به فرهنگ و تاریخ ایران را به نسل‌های آینده منتقل می‌کنند. خالق شاهنامه «تصویر قهرمانان شاهکار خود را آن‌چنان طبیعی و زنده و جان‌دار ترسیم کرده است که هر یک در حافظه مشترک مردم ایران به صورت شخصیت معینی قرار گرفته که آفریده هنر فردوسی است» (ریاحی، ۱۳۸۲: ۶۵).

- رستم

رستم، بزرگ‌ترین پهلوان ملی ایران، نماد قدرت دفاعی و ضامن بقا و امنیت کشور در شاهنامه است. مأموریت‌های او اغلب با هدف حفظ استقلال سرزمین و دفاع از مردم و آئین‌های ایرانی انجام می‌گیرد. در بسیاری از نبردها، رستم، نه تنها دشمنان را شکست می‌دهد، بلکه از ویرانی شهرها و نابودی آثار و آئین‌های ملی جلوگیری می‌کند. او تجسم اراده ملت برای مقاومت در برابر تهدیدات نظامی و فرهنگی است و شخصیتش پیوندی ناگسستنی میان نیروی نظامی و هویت فرهنگی برقرار می‌کند؛ به‌عنوان مثال، زمانی که هم افراسیاب به ایران لشکر کشیده است

و هم تازیان به ایران هجوم آورده‌اند و ایرانیان پیغام به رستم می‌فرستند در شاهنامه می‌خوانیم:

سپاه اندر ایران پراکنده شد
 زن و مرد و کودک همه بنده شد
 همه در گرفتند ز ایران پناه
 به ایرانیان گشت گیتی سیاه
 دو بهره سوی زاولستان شدند
 به خواهش بر پور دستان شدند
 که ما را ز بدها تو هستی پناه
 چو گم شد سر و تاج کاووس شاه
 دریغست ایران که ویران شود
 گنام پلنگان و شیران شود
 همه جای جنگی سواران بدی
 نشستنگه شهریاران بدی
 کنون جای سختی و جای بلاست
 نشستنگه تیزچنگ ازدهاست
 کسی کز پلنگان بخوردست شیر
 بدین رنج ما را بود دستگیر
 بیارید رستم ز چشم آب زرد
 دلش گشت پر خون و جان پر ز درد
 چنین داد پاسخ که من با سپاه
 میان بسته‌ام جنگ را کینه‌خواه
 چو یابم ز کاووس شاه آگهی
 کنم شهر ایران ز ترکان تهی
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۸۱)

و می‌بینیم که رستم همواره در دفاع از ایران و ایرانیان و فرهنگ و مرز و بوم آن‌ها با تمام وجود آماده و پا به رکاب و جان بر کف است. «سرکاراتی» این شخصیت بی‌بدیل را نه اسطوره‌ای می‌داند و نه تاریخی، بلکه او را شخصیتی حماسی معرفی می‌کند (سرکاراتی، ۱۳۸۵: ۵۰).

- سیاوش

سیاوش، نماد پاکدامنی و وفای به عهد، با مرگ مظلومانه‌اش به یک اسطوره ملی بدل می‌شود؛ این قهرمان کم‌نظیر، صلح‌طلب است و خطاب به پیران ویسه که گمان می‌کند پذیرای کلام اوست و با نفوذ در «افراسیاب» می‌تواند آتش کین را خاموش کند می‌گوید:

بیا تا به شادی دهیم و خوریم
 چو گاه گذشتن بود بگذریم
 چه بندی دل اندر سرای سپنج؟
 چه یازی به رنج و چه نازی به گنج؟
 کز آن رنج دیگر کسی برخوردار
 جهاندار دشمن چرا پرورد؟
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۱۱)

و با این سخنان ماندگار رنج و گنج جهان را با یادکرد روز مرگ به هیچ می‌گیرد.

- کیخسرو

کیخسرو از شاهان کیانی است که در روایات شاهنامه به عنوان پادشاهی دادگر، معنوی و فرهنگ دوست شناخته می‌شود. او نه تنها با دشمنان نظامی ایران مقابله می‌کند، بلکه در حفظ مرزهای فرهنگی و پاسداشت آئین‌ها کوشا است. سیاست‌های او در ایجاد وحدت ملی و ترویج ارزش‌های فرهنگی، نشان می‌دهد که حفاظت از میراث فرهنگی به اندازه پیروزی نظامی برای او اهمیت دارد. داستان زندگی و کناره‌گیری او از پادشاهی، الگویی است از ترجیح مصلحت ملی و حفظ ارزش‌های فرهنگی بر منافع شخصی. حکیم فردوسی، داستان او را با ظرافت تمام بیان کرده است که از زبان خود او بسیار شنیدنی است؛ به عنوان مثال، پند دادن کیخسرو به ایرانیان را فردوسی به زیبایی و با بلاغت کم‌مانند خود چنان بیان کرده که فقط باید متن اصلی را خواند تا حقیقت معنی دریافت شود. پادشاه بر تخت نشسته است، در یک سوی او «رستم» و «زال» و در سوی دیگر «طوس»، «گودرز»، «گیو»، «رُهام»، «شاپور» و «گرگین» چشم به چهره شاه دوخته‌اند تا ببینند چه می‌گوید:

به آواز گفت آن زمان شهریار
 که ای نامداران به روزگار
 هر آن کس که دارید راه و خرد
 بدانید کاین نیک و بد بگذرد
 همه رفتنی‌ایم و گیتی سپنج
 چرا باید این درد و اندوه و رنج
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۳۴۹)

این پادشاه کم‌نظیر چنان از همه چیز می‌گذرد و ترک تاج و تخت می‌گوید که دنیازدگان او را دیوانه می‌خوانند:

یکی گفت کاین شاه دیوانه شد
 خرد با دلش سخت بیگانه شد
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۳۵۰)

- فریدون

فریدون از دیگر چهره‌های برجسته شاهنامه است که پیروزی‌اش بر ضحاک نه فقط به معنای سرنگونی یک حاکم ستمگر، بلکه بازگرداندن نظم، عدالت و آئین‌های کهن به جامعه ایرانی است. او پس از پیروزی، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی را احیا می‌کند و زمینه را برای شکوفایی دوباره فرهنگ ایرانی فراهم می‌سازد. این ویژگی، فریدون را به نماد بازآفرینی فرهنگی پس از جنگ تبدیل می‌کند. حکیم طوس از فریدون الگویی جاودانه از داد و دهش می‌سازد؛ داد و دهشی که سرمنشأ تمام نیکی‌هاست:

فریدون فرخ فرشته نبود
 ز مشک و ز عنبر سرشته نبود
 به داد و دهش یافت آن نیکویی
 تو داد و دهش کن فریدون تویی
 (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۸۵)

- گودرز و خاندان پهلوانان ایران

خاندان گودرز، از جمله گیو و بیژن، در شاهنامه نماینده وفاداری به آرمان‌های ملی و پاسداری از فرهنگ و سنت‌های ایران‌اند. مأموریت‌های آنان معمولاً با اهدافی فراتر از پیروزی نظامی تعریف می‌شود؛ مانند نجات شخصیت‌های کلیدی، حفظ پیوندهای سیاسی-فرهنگی میان سرزمین‌ها و جلوگیری از نابودی نمادهای فرهنگی. مأموریتی که در جنگ پشن، بیژن از طرف گودرز می‌یابد تا یا فریب‌ز پسر شاه را که درفش کاویانی در دست اوست و از صحنه نبرد گریخته است به میدان بازگرداند و یا درفش کاویانی را از او بگیرد یکی از شکوه‌مندترین بخش‌های شاهنامه

است در بازنمایی اهمیت پرچم و هویت ملی و آنجا که فریبرز درفش را واگذار نمی‌کند و بیژن تیغ می‌کشد و درفش را دوپاره می‌کند و یک پاره را بر می‌گیرد و به سپاه ایران می‌رساند و شور و شوری که در ایرانیان برمی‌انگیزد هر خواننده‌ای را به وجد می‌آورد (فردوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۸۲-۸۹). بیت معروف زیر در همین داستان آمده است:

دریغ است ایران که ویران شود
 کُنم پلنگان و شران شود
 (همان: ۸۱)

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که شاهنامه فردوسی فراتر از یک منظومه ادبی، سندی تاریخی-فرهنگی است که در بستر روایت‌های جنگی، میراث فرهنگی ایران را ثبت و بازنمایی می‌کند. داده‌های استخراج شده نشان داد که میراث فرهنگی در پنج محور اصلی - بناها و مکان‌ها، آئین‌ها و جشن‌ها، زبان و ادبیات، شخصیت‌ها و قهرمانان، و صنایع و هنرها - قابل شناسایی است. هر یک از این حوزه‌ها در روایت‌های جنگی هم در معرض تهدید قرار می‌گیرند و هم به عنوان موضوع حفاظت و بازسازی معرفی می‌شوند.

پرسش اصلی پژوهش مبنی بر این که شاهنامه چگونه در شرایط جنگ به بازنمایی حفاظت از میراث فرهنگی می‌پردازد، با شواهد متعدد پاسخ داده شد. روایت‌ها نشان می‌دهند که هر پیروزی، با تثبیت یا احیای بخشی از میراث همراه است و هر شکست، با تهدید به نابودی آن پیوند می‌خورد.

فرضیه پژوهش که فردوسی، جنگ را نه فقط میدان نبرد نظامی، بلکه عرصه‌ای برای دفاع از هویت فرهنگی و تداوم میراث می‌نمایاند، به طور کامل تأیید شد.

شاهنامه روشن می‌سازد که قهرمانان نه تنها مدافع مرزهای جغرافیایی، بلکه نگهبان آئین‌ها، زبان، ارزش‌ها و آثار تمدنی‌اند. بناها و مکان‌ها نماد حافظه تاریخی، آئین‌ها و جشن‌ها عامل انسجام اجتماعی، زبان و ادبیات رکن هویت ملی، شخصیت‌ها پاسداران سنت‌ها، و صنایع و هنرها بیانگر پیوند نیازهای عملی با ارزش‌های فرهنگی‌اند.

جمع بندی پژوهش نشان می‌دهد که شاهنامه علاوه بر جایگاه ادبی، الگویی الهام‌بخش برای امروز نیز هست؛ الگویی که می‌تواند مبنای راهبردهای حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط بحران باشد و یادآور شود که پاسداری از فرهنگ خود نوعی مقاومت و شرط بقا برای هر ملت است.

سپاسگزاری

از همکاری و راهنمایی تمام کسانی که در تدوین این مقاله نقش داشته‌اند و هم‌چنین از داوران محترم نشریه سپاسگزارم.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، تمام منابع مالی این پژوهش به طور مستقل توسط خود پژوهشگر تأمین شده است.

کتابنامه

- آیدنلو، سجاد، (۱۴۰۱ الف). آذربایجان و شاهنامه. چاپ دوم، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- آیدنلو، سجاد، (۱۴۰۱ ب). دفتر خسروان، برگزیده شاهنامه فردوسی. چاپ چهارم، تهران: سخن.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی، (۱۳۴۸). زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه، تحلیلی از زندگی هفت پهلوان شاهنامه همراه با مقدمه‌ای در شناخت فردوسی. تهران: انجمن آثار ملی.

- افشار، ایرج، (۱۳۹۰). کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه، از آغاز نوشته‌های پژوهشی تا سال ۱۳۸۵. تهران: مرکز پژوهش‌های میراث مکتوب.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۸۳). شاهنامه آخرش خوش است. چاپ ششم، تهران: نشر علم.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد، (۱۳۸۰). تاریخ بلعمی (ترجمه تاریخ طبری). به تصحیح: محمدتقی بهار (ملک الشعرا)، به کوشش: محمدپروین گنابادی، تهران: زوار.
- خالقی مطلق، جلال، (۱۳۸۱). سخن‌های دیرینه. تهران: نشر افکار.
- خالقی مطلق، جلال، (۱۳۸۸). گل رنج‌های کهن. تهران: نشر ثالث.
- خطیبی، ابوالفضل، (۱۳۸۵). «هویت ایرانی در شاهنامه». نامه فرهنگستان، ۸(۴): ۶۹-۷۶.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۸۹). فردوسی. چاپ پنجم، تهران: انتشارات طرح نو.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۸۲). سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی. چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سرکاراتی، بهمن، (۱۳۸۵). سایه‌های شکارشده. چاپ دوم، تهران: انتشارات طهوری.
- سلطان‌زاده، حسن، (۱۳۹۶). معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی. ویراست ۲، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۷). حماسه‌سرایی در ایران. چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵). تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک). ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶). شاهنامه. (۲ جلد)، بر پایه چاپ مسکو، چاپ سوم، تهران: هرمس.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۸). شاهنامه. (۸ جلد)، به کوشش: جلال خالقی مطلق، چاپ دوم، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۵۳). شاهنامه. (۷ جلد)، ژول مول، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین.
- مرتضوی، منوچهر، (۱۳۸۵). فردوسی و شاهنامه. چاپ سوم، تهران: انتشارات توس.
- مسکوب، شاهرخ، (۱۳۹۶). ارمغان مور؛ جستاری در شاهنامه. چاپ ششم، تهران: نشر نی.

References

- Aydinloo, S., (2022a). *Azerbaijan and the Shahnameh* (2nd ed.). Dr. Mahmoud Afshar Publications in cooperation with Sokhan. (in Persian)
- Aydinloo, S., (2022b). *Daftar-e Khosravan: Selections from Ferdowsi's Shahnameh* (4th ed.). Sokhan. (in Persian)
- Afshar, I., (2011). *Bibliography of Ferdowsi and the Shahnameh: From the beginning of research writings to 2006*. Markaz-e Pazhuheshhaye Miras-e Maktub. (in Persian)
- Bal'ami, A. A. M. b. M., (2001). *Tarikh-e Bal'ami* (Translation of Tabari's History) (M. T. Bahar, Ed.; M. Parvin Gonabadi, Prep.). Zavar. (in Persian)
- Bastani Parizi, M. E., (2004). *The Shahnameh ends well* (6th ed.). Nashr-e Elm. (in Persian)
- Eslami Nodoushan, M. A., (1969). *Life and death of heroes in the Shahnameh: An analysis of the life of seven heroes in the Shahnameh with an introduction to the recognition of Ferdowsi*. Anjoman-e Asar-e Melli. (in Persian)
- Ferdowsi, A., (2007). *Shahnameh* (Vols. 1–2; 3rd ed.; Based on the Moscow edition). Hermes. (in Persian)

- Ferdowsi, A., (2009). *Shahnameh* (Vols. 1–8; 2nd ed.; J. Khaleghi-Motlagh, Ed.). Center for the Great Islamic Encyclopedia. (in Persian)
- Ferdowsi, A., (1974). *Shahnameh* (7 Vols.; J. Mohl, Ed., 2nd ed.). Tehran: Jibi Books Company in cooperation with Franklin Publishing Institute. (in Persian)
- Khaleghi-Motlagh, J., (2002). *Ancient words*. Nashr-e Afkar. (in Persian)
- Khaleghi-Motlagh, J., (2009). *The rose of ancient sufferings*. Nashr-e Saleth. (in Persian)
- Khatibi, A., (2006). “Iranian identity in the Shahnameh”. *Nameh Farhangestan*, 8(4): 69–76. Academy of Persian Language and Literature. (in Persian)
- Meskoub, Sh., (2017). *Gift of the antelope: Essays on the Shahnameh* (6th ed.). Nashr-e Ney. (in Persian)
- Mortezaavi, M., (2006). *Ferdowsi and the Shahnameh* (3rd ed.). Toos. (in Persian)
- Riahi, M. A., (2003). *Sources of Ferdowsi studies* (2nd ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Riahi, M. A., (2010). *Ferdowsi* (5th ed.). Nashr-e Tarh-e No. (in Persian)
- Safa, Z., (2008). *Epic poetry in Iran* (8th ed.). Amir Kabir. (in Persian)
- Sarkarati, B., (2006). *Captured shadows* (2nd ed.). Tahoori. (in Persian)
- Soltanzadeh, H., (2017). *Architecture and urbanism of Iran according to Ferdowsi's Shahnameh* (2nd ed.). Daftar-e Pazhuheshhaye Farhangi. (in Persian)
- Tabari, M. b. J., (1996). *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk (History of Prophets and Kings)*, (A. Payandeh, Trans.). Asatir. (in Persian)